

Vihollinen saa kasvot

Neuvostosotavangit suomalaisilla maatioilla

Outi Autti ja Marjo Laitala

ARTIKKELISSA TARKASTEELLAAN suomalaissiviilien ja neuvostoliittolaisten sotavankien välistä kanssakäymistä hiljaisena vastarintana viranomaisia ja heidän sääntöjään vastaan. Jatkosodan aikana suomalaisille maatioille sijoitettiin pakkotyöhön tuhansia sotavankeja, ja heidän kohtelunsa ja käsittelynsä oli tarkasti ohjeistettua ja rangaistusten uhalla säädelyä. Vangit ja siviilit eivät saaneet olla tekemisissä toistensa kanssa, vankeja tuli vartioida, pitää vapaa-ajat lukkojen takana ja vihollismaan kansalaisina heitä tuli jatkuvasti varoa. Sota-ajan muistavien haastatteluihin perustuva tutkimuksemme osoittaa, että arki muodostui monessa talossa päinvastaiseksi.

Johdanto

Dagestanilainen Halit Hamid kutsuttiin asepalvelukseen vuonna 1940. Hän päätti karata junasta, joka kuljetti sotilaita rintamalle Baltiaan. Pakoyritys epäonnistui ja Hamid päätyi ensin neuvostoliittolaisten omalle työleirille Itä-Karjalaan ja sieltä myöhemmin suomalaisten sotavangiksi. Sotavankileiriltä hänet toimitettiin monien muiden vankien tapaan suomalaisten siviilien avuksi maa- ja metsätöihin. Hamid työskenteli halkotyömaalla Äänislinnan (Petroskoi) seudulla, kun hän rakastui paikalliseen opettajaan. Pari sai lapsen ja meni poikkeusluvalla naimisiin vuonna 1943. He päätyivät asumaan Pohjois-Pohjanmaalle, missä vaimo jatkoi opettajan töitä. Uuden nimen saanut Hamid autteli koululla, nyt Toivo Hamidina.

Heti sodan päätyttyä Toivo Hamidin vaimo kuoli ja hän joutui luovuttamaan tyttärensä vaimon sukulaisten hoitoon. Samaan aikaan voimistuivat Neuvostoliiton Suomelle esittämät vaatimukset palauttaa viipymättä maassa yhä piileskelevät sotavangit takaisin kotimaahansa. Viranomaiset organisoivat karanneiden vankien etsintöjä, mutta Hamid välttyi palautukselta. Paikalliset asukkaat päättivät, että Hamidin kuuluu saada jäädä, ja nimismieskin katsoi asiaa sormiensa läpi. Toivo Hamid vietti vanhuuden päiviä vielä muutamia vuosia sitten Pohjois-Pohjanmaalla.¹ Hänen tarinaansa liittyy toimintaa, joka on ominaista hiljaiselle vastarinnalle: piilottelua, totuuden muuntelua ja tekemättä jättämistä. Määräysten rikkominen ei kuitenkaan ollut avointa vastarintaa, vaan siinä *asetuttiin vastaan* kaikessa hiljaisuudessa.

Artikkelimme käsittelee neuvostosotavankien ja suomalaissiviilien kohtaamia vankityövoimaa käyttäneillä maatiloilla sekä hiljaisista vastarintaa, jonka maatilojen väki yhdessä vankien kanssa kohdisti viranomaisten antamiin sääntöihin. Olemme haastatelleet 37:ää henkilöä Pohjois-Pohjanmaalla ja Lapissa vuosina 2016–2017. Ilmoitimme tutkimuksestamme kolmessa paikallislehdessä Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin alueella ja pyysimme vangit muistavia ottamaan meihin yhteyttä. Vankien pidosta ja kohtelusta annettujen yksityiskohtaisten määräysten lähteenä olemme käyttäneet Oulussa sijainneen sotavankileirin

¹ Rintakumpu 2013. Hamidin tarina on julkaistu *Kalajokilaaksossa* 30.8.2013.

asiakirjoja². Kytkemme sotavankien pitoon liittyvän ilmeisen tottelemattomuuden erityisesti James C. Scottin³ määrittelemään arkipäivän vastarinnan käsitteeseen ja tarkastelemme vankien ja suomalaissiviilien kohtaamisia ja suhteita. Millaisia hiljaisen vastarinnan keinoja kanssakäymiseen liittyi tiukkojen viranomaismääräysten puristuksessa? Tarkastelemme miksi ja miten määräyksiä rikottiin sekä pohdimme tottelemattomuuden yleisyyttä. Miten ristiriita arkisten välttämättömyyksien ja ylhäältä annettujen tiukkojen sääntöjen välillä ilmeni ja mitä siitä seurasi?

Suomalaiset ottivat jatkosodassa, erityisesti sen hyökkäysvaiheessa, yhteensä 64 000–67 000 neuvostoliittolaista sotavankia. Sodan aikana toimi kaiken kaikkiaan 35 vankileiriä, joista osa vain lyhyen aikaa, osa eri nimillä ja usean eri tahon alaisuudessa. Pääleirin alaisuudessa oli yleensä useampia alaleirejä ja lukuisia tilapäisiä työmaaleirejä. Suojeluskuntien yliesikunnasta muodostetun kotijoukkojen esikunnan tehtäviä olivat leirien perustaminen sekä vankien siirrot, huolto ja vartiointi. Paikallisesti merkittävä rooli oli kuntien työvoimalautakunnilla, jotka välittivät vangit maataloilille ja valvoivat ohjeiden mukaista vankien käyttöä.⁴ Kun suomalaisia oli aseissa enimmillään – kesällä 1941 – 476 000 miestä⁵, lautakuntien oli osaltaan yritettävä löytää ratkaisuja vaikeaan työvoimapulaan ennen kaikkea maataloudessa. Myös energiatuotanto sekä vienti- ja tuontikuljetukset tarvitsivat kipeästi työvoimaa. Ensimmäisen kerran maaseudun työvoimapulaan haettiin ratkaisua vankityövoimalla syyskesällä 1941. Tuolloin kaikista sotavangeista noin joka neljäs eli yhteensä yli 12 000 vankia oli sadonkorjuutöissä maataloilla. Työvoimapulan lisäksi yksi keskeinen syy sille, että vankeja ryhdyttiin käyttämään työvoimana, oli sotavankileirien suuri vankikuolleisuus⁶.

Vastuu maatilalle lähetetyn vangin käsittelystä ja vartioinnista siirrettiin työnantajalle. Kirjalliset ohjeet ja määräykset vankien käsittelystä perustuivat presidentti Risto Rytin allekirjoittamiin asetuksiin:

² Vankileirin arkisto. Tyrnävän osuusmeijerin arkisto, säilytyspaikkana Kansallisarkisto Oulu. Oulussa sijainneen sotavankileiri 19:n, myöhemmin sv. leiri 21:n arkistoaineistot, jotka koskivat sotavankien pitoa ja kohtelua.

³ Scott 1989.

⁴ Suolahti 2015, 39–40; Westerlund 2009, 91–92.

⁵ Suomen sota 1941–1944 osa 6 1956; 47–48.

⁶ Danielsbacka 2013, 236–237; Hokkanen 2004; Westerlund 2009, 96.

”Älköön kukaan ilman asianomaisen sotilasviranomaisen lupaa puhuttelekootavankia tai muuten seurustelko hänen kanssaan, älköönkään antakomitään vangille”.⁷ Määräyksen rikkojaa odotti sakko tai vankeusrangaistus. Vangin karkuun avustamisesta tai karanteenin vangin suojelemisesta seurasi kuolemanrangaistus, elinkautinen vankeus tai vähintään kuusi vuotta kuritushuoneessa.⁸ Lisäksi jaettiin ohjeita, jotka käsitelivät vangin kohtelua, sairastapauksia, vangin ruokaa ja vaatetusta, siisteyttä, seurustelua vangin kanssa ja puolustusvoimille maksettavaa korvausta vangin työstä.⁹ Yksityiskohtaiset ohjeet vaihtelivat tarkkuudeltaan ja painotuksiltaan leireittäin.

Maatilan arkea asetusten ja määräysten puristuksessa

Maatiloille annetuissa ohjeissa painotettiin sotavankien vartiointia. Sotavankeja oli vartioitava jatkuvasti ja heidät oli vapaa-aikana pidettävä lukittuna majoituspaikassaan. Aseella varustetun vartiomiehen tuli olla 17–60-vuotias mies, eikä hän missään tapauksessa saanut olla ”vajaakykyinen tai nainen”. Vartijan tuli estää karkaamiset ja vankien kommunikointi ulkopuolisten kanssa. Maataloustöissä oleva vanki sai tehdä töitä talon välittömässä läheisyydessä nimetyn vartijan silmälläpidon alaisena. Vankia oli vartioitava, jos tämä liikkui metsässä, tiellä tai yli 300 metrin päässä talosta. Yksityiskohtaisemmat ohjeet määrsivät esimerkiksi sotavankeja kuljettavan vartijan paikan ja etäisyyden suhteessa vankeihin sekä vartijan vartiointiasennon ja aseiden patruunoiden määrän.¹⁰

Sotavangille annettavasta ruuasta määrättiin yksityiskohtaisesti kansanhuoltoministeriön vahvistamien sotavankien päiväannosten mukaisesti. Koska sotavankeja ei saanut päästää siviiliasuntoihin, ruokailukin ohjeistettiin tapahtuvaksi ulkona tai majoituspaikassa. Majoituksen järjestämisestä annettiin työnantajille tarkkoja ohjeita karkaamisten estämiseksi. Samalla pyrkimyksenä oli estää kanssakäy-

⁷ Asetukset A397/1942 ja A97/1943.

⁸ Vankileirin arkisto. Viittaa lakiin rikoslain muuttamisesta 20. pv:ltä elokuuta 1942. Oikeushenkilön rangaistusvastuusta säädetään luvussa maanpetoksesta 20.8.1942/683, erityisesti pykälät 2 ja 3.

⁹ Vankileirin arkisto.

¹⁰ Vankileirin arkisto.

minen suomalaissiviilien kanssa. Vangit tuli majoittaa erilleen muista, majapaikan ovet tuli lukita, ja ikkunoiden tuli olla ulkoapäin ristikoit-
dut. Jos vankeja oli yli 15, majoitusalue tuli aidata kaksi metriä korkeal-
la piikkilanka-aidalla. Jos majoituspaikka oli metsässä tai yksinäisellä
paikalla, leiriä tuli vartioida myös yön aikana. Karkaamistapauksessa
vartijan oli ensin huudettava ”stoi”, ’seis’, ja jos vanki ei totellut, oli am-
muttava kohti.¹¹

Luvaton seurustelu ja oleskelu vankien kanssa kiellettiin yksiselite-
teisesti. Sotavankeihin tuli suhtautua aina varovasti, ja ainoastaan var-
tija tai työnjohtaja saivat olla yhteydessä vangin kanssa. Hekään eivät
saaneet keskustella tämän kanssa asiattomasti eivätkä päästää sivullisia
seurustelemaan vankien kanssa. Vartijat ohjeistettiin estämään edellisen
kaltainen toiminta vaikka pakkokeinoin.¹²

Eino¹³ kertoi äitinsä lukeneen ohjeet vankien pidosta ennen van-
gin tuloa. Säännöt tuntuivat tiukoilta, ja perhe oli todennut, että ”*ei
se nyt meidän koti oo vankila*”. Joissakin paikoissa määräyksiä pyrittiin
noudattamaan erityisesti alussa mahdollisuuksien mukaan, mutta
useimmiten vartiointi jätettiin kokonaan tekemättä¹⁴ tai toteutettiin
jonkinlaista näennäisvartiointia enemmänkin viranomaisten antamien
rangaistusten pelossa. Sekä tekemättä jättäminen että yhteistyön tees-
kentely viranomaisten kanssa ovat arkipäivän vastarinnan muotoja¹⁵.
Ristiriidasta sääntöjen ja käytännön välillä kertoo myös Einon muiste-
lema tilanne, missä talon kaksi vankia olivat pyytäneet lupaa käydä ta-
paamassa naapuriin sijoitettua vankia. Äiti oli epäroinyt, koska sääntö-
jen mukaan vangeilla olisi pitänyt olla mukanaan vartija, täysi-ikäinen
mies. Perheen alaikäinen poika lähti viimein saattajaksi:

*ja niin sitä lähetettiin käymään ja eihän ne mitään tehny ja
rinnakkain kulettiin ja sen jälkeken sitten ei enää näitä luhin
ovia pantu lukkoon.* (Eino)

Ohjeiden mukainen vartiointi oli mahdotonta usein juuri resurssien vä-
hyiden takia, eli määräysten noudattamisesta tingittiin käytännöllis-

¹¹ Vankileirin arkisto.

¹² Vankileirin arkisto.

¹³ Haastatelluille on annettu peitenimet.

¹⁴ Vrt. Kaisa Kärjen artikkeli tässä kirjassa.

¹⁵ Scott 1989.

tä syistä. Vaaditunlaisia vartioita tai aseita ei ollut, eikä talonväellä ollut aikaa vartioida esimerkiksi ojankaivuussa ollutta vankia. Armas kertoi 50 sotavangin ryhmästä, joka tuotiin Ounasjokivarteen kylän maatiloille työvoimaksi ja majoitettiin tyhjään taloon. Ryhmää oli vartioinut kaksi suomalaista sotilasta. Sotavangit olivat karanneet heti ensimmäisenä iltana, ja vartijoilla oli tullut hätä: ”*he joutuu visbin linnaan tästä, päästivät karkuun*”. Vangit olivat kuitenkin käyneet poimimassa vaaran laidasta marjoja ja sieniiä:

Sankot täynä tulhan pihale ja ruvethan keittämbän. No helepokus pääsi pojiltaki että no hyvä ettette karannu. Eihän ne ois, viienkymmenen miehen kans, ei siihen kaks miestä, ei siitä mithän ois tullu. (Armas)

Maatiloilla työskennelleet vangit yöpyivät samassa pihapiirissä tilan väen kanssa, eikä heitä Juhanin mukaan lukittu yöksi:

Ne oli joka talossa täällä ni ei niitä mikkään vartioinu eikä ne ollu missään lukon takana yöllä. Meilläkin talvella ne nukku pirtissä, kesällä ne nukku paljo tuossa kesäpuolella ja tuolla takana oli sellainen luhti, saivat tulla ja mennä millon halus sinne.

Myös Väinö kertoi, että heillä sotavangit yöpyivät pirtissä talonväen kanssa. Tiedettiin kyllä, että pirtin nurkkaan olisi pitänyt tehdä pieni lukollinen koppi, mutta sitä ei tehty, vaan vankeja kohdeltiin kuten muitakin ihmisiä. Kesällä sekä maatilan väki että vangit yöpyivät ”kesäpuolella” piharakennuksissa. Tilanne oli maatiloilla hyvin erilainen kuin kymmenien tai satojen sotavankien savottatyömailla, joilla vartiointi oli yleensä enemmän ohjeiden mukaista. Suureen vankijoukkoon verrattuna maatilalle tulleet yksi tai kaksi vankia tuntuivat vaarattomilta ja tulivat vähitellen tutuiksi ja läheisiksi. Heidät alettiin pian nähdä työntekijöinä, rengin asemassa, joten lukkojen takana pitäminen tuntui liioittelevalta ja epäinhimilliseltä:

Siitä se sitte alako, se todettiin, että tämä taitaaki olla tavallinen ihminen, jotta ei ole joo mikään roisto. Tietenki ko kaks valtakuntaa on sotatilassa, niin sitähän ei tiä millä tavalla käyttäytyy. (Olli)

Kanssakäyminen maatilalle tulleen neuvostosotavangin kanssa alkoi usein jännittyneissä merkeissä tilanteen outouden ja puolustusvoimien

antamien tiukkojen ohjeiden takia. Joissakin perheissä oli etukäteen pelätty, että tulija olisi vaarallinen, ja sotaan liittyvä propaganda oli saattanut ruokkia ennakkoluuloja. Kotitalalle oli tulossa viholliskansan edustaja, joka sanomalehdissä ja filmikatsauksissa esitettiin usein epäinhimillisenä ja saastaisena¹⁶. Vangin saavuttua maatilalle pelot kuitenkin hälvenivät.

Siviilien ja vankien välinen kommunikointi oli yllättävän sujuvaa. Sotavankien joukossa oli sukulaiskansoihin kuuluneita, suomea hyvinkin puhuvia vankeja, ja suomea aiemmin osaamattomat olivat oppineet kieltä vankileirillä tai viimeistään työskennellessään suomalaisten kanssa. Joskus sotavangille annettiin perheissä suomalaiset nimet, jos venäjänkielinen nimi oli suomalaiselle vaikea lausua. Hankalat nimet muuttuivat Paavoiksi, Juhaneiksi ja Pekoiksi. Venäjääkin opittiin: *”Meillä oli yksi, Teppa Matvejevitš ja kun hän oli opettaja, – opetti meille venäjää, avot harasoo”* (Ilmari). Kielen oppiminen vaihteli perusasioiden ymmärtämisestä hyvinkin sujuvaan kielitaitoon:

Nehän oli kaksi ja puoli vuotta reilusti täällä, minähän puhuin täyttä päätä venäjää. Ivana opetti mulle venäjän ja minä hänelle suomen. Ni minähän olin loppuaikana melekein tulkina jo (Juhani).

Vangit tekivät kaikkia maatilantoita: *”Kaikissa näissä, heinän teossa ja kaikissa mitä siinä nyt oli”* (Eila). *”Nehän oli rankametsissä, olivat talon töissä, ruokkivat hevoset ja kävivät ne navetassakin”* (Ilmari). Työajan pituudeksi oli ohjeissa määrätty enintään 10 tuntia päivässä ja yksi lepopäivä viikossa. Vankien tuli tehdä ahkerasti työtä, eikä laiskottelua suvaittu. Jos vanki esiintyi sopimattomasti tai oli haluton työhön, siitä oli ilmoitettava sotavankileirin päällikölle, joka järjesti vangin vaihdon. Sairaat ja haavoittuneet vangit piti palauttaa vankileirille.¹⁷ Leiriltä tulleet vangit saattoivat kuitenkin olla niin nälkiintyneitä ja huonokuntoisia, etteivät he heti olleet työhön kykeneviä: *”Ei, veikkone ne olhe, hyväkuntosia, kyllä niitä ensin piti ruokkia ja saunottaa ja vaatettaa”* (Armas).

¹⁶ Esim. SA-filmien jatkosodan katsaukset, joissa propagandaa neuvostosotilaista; ennakkoluuloista ja viholliskuvasta myös Danielsbacka 2013, 59–60; Luostarinen 1986, 319–339.

¹⁷ Vankileirin arkisto.

Haastatteluissa vankeihin suhtauduttiin empaattisesti. ”Kyllä vankeihin suhtautumisessa vaikuttaa aika paljon se, että miten yleensä ihmisiin suhtautuu” (Marjatta). Vangin palautus leirioloihin pyrittiin estämään vankien ahkeruutta korostamalla sekä sairaita ja haavoittuneita vankeja salaa itse kuntoon hoitamalla. Lisäksi huolehdittiin siitä, etteivät vangit leirille palauttamisen pelossa rehkiisi liikaa:

Minä äitille sanoin, että kun ne varmasti uuvuttaa ittesä kun ne niin kauheasti rehkii, kun ne pelkää että heidät palautetaan leirille. – äiti niille sano että kyllä se riittää kun teette tavalliseen tahtiin työtä että ei teitä palauteta leirille ei tartte pelätä (Eino).

Haastatellut näkivät vangit sodan pelinappuloina, joiden oli ollut pakko jättää perheensä ja lähteä sotaan. Vangit olivat useimmiten nuoria miehiä, jotka muistuttivat omista sotaan lähteneistä pojista. Eino kertoi, että nuori vanki oli toisinaan mennyt perheen äidin luo ja kertonut ikävöivänsä omaa äitiään. Äiti oli yrittänyt lohduttaa itkevää vankia. Annikki puolestaan kertoi lapsena nähneensä sotavankeja perunamaatöissä. Sotavangit olivat lapset nähtyään viittilöineet heitä luokseen. ”Ja ne hirviästi halas meitä ja joku itki ja niillä oli siis omia lapsia ikävä”.

Eino kertoi, että hänen kodissaan oli pirtissä pitkä pöytä ja ruokailua aloitettaessa vangit olivat menneet sivuun penkille. Äiti oli kuitenkin kutsunut vangit pöytään, ja siitä lähtien syötiin yhdessä. Myös Olli korosti yhteistä ruokailua ja sitä kautta perheeseen kuulumista: ”Hetihän se että se kuulu mejän perheeseen, se oli sammaa perhettä, sammaa ruokakuntaa. Aamula lähti töihin ja iltasella palasi sieltä, söi samassa pöydässä ja tarinoi samoja asioita”. Armas puolestaan kertoi, että maatiloilla sotavankien päiväannoksista ei piitattu: ”Ne sai syyä niin palion ko massu veti. Kukhan ollu rajottamasa sitä”. Ruokailuun liittyvistä säännöistä poikettiin, koska erikseen tapahtuva ruokailu ei sopinut maaseudun tapakulttuuriin. Haastatellut painottivat yhteistä ruokailua, ja heille se oli keskeinen merkki siitä, että vankeja kohdeltiin tasavertaisesti.

Sääntöjen mukaan vangin vaatteisiin tuli maalata valkoisella maalilla v-kirjain¹⁸. Osa työnantajista maalasi sen, osa ei, ja jotkut antoivat

¹⁸ Vankileirin arkisto.

vangeille vaatteita omistaan. Juhani muisteli kahta talossa ollutta vankia:

Se oli Ivanalle kauhistus että semmonen vaate pitää panna päälle että vanki. Meillä oli tuola vintissä vanhoja miesten puseroita ja takkeja housuja ni sieltähän se äiti haki. Ne sovitti kampeet ja ei niihin veetä pantu ja Ivana oli hyvillään ja Nikolai että nyt ei olla enää maalivaatteisa.

Juhani jatkoi kertoen, että Ivana pyöräili pyhäisin tervehtimään sotavankitovereitaan yllään valkea paita, suorat housut ja pikkukengät. Hiljainen vastarinta tekemättä jättämisenä ja toisin tekemisenä ilmeni tapauksessa konkreettisesti paitsi vaatetuksessa myös pyöräreken ja sen kohteen kuvauksessa. Sotavangit eivät sääntöjen mukaan olisi saaneet liikkua yleisillä paikoilla muulloin kuin työmatkoillaan ja silloinkin vain saattajien kanssa. Elokuvisa, kahviloissa ja juhlissa käynti oli kielletty, eivätkä eri työnantajien vangit saaneet olla tekemisissä toistensa kanssa.¹⁹ Näistäkään määräyksistä ei juuri piitattu. Aapo muisteli sunnuntaista näkymää Piippolan kylän raitilla: puolen tusinaa sotavankia kävelyllä, v puseroiden selkään maalattuna eikä vartijaa näkynyt missään. Jos paikkakunnalla oli useampia vankeja maataloissa töissä, nämä saattoivat käydä toistensa luona kylässä ja viettää vapaapäiviään yhdessä:

Vanha-Heikki tiesi että on siellä [talon nimi] kansa vanki. Hoksashan se sen ja rupes huutamaan sinne, toiselle pellolle, molotti venäjää. No sehän tulla harppas sieltä, se oli kysynyt että saako hän käyvä puhetteles, ja nehän porisi kappaleen aikaa siinä ja sitte se meni takasin sinne. Ja sitten se tulla hilppi joka pyhätienuo sieltä. (Kalevi)

Vankien keskinäisessä seurustelussa ei maaseudulla nähty mitään väärää. Päinvastoin perheet saattoivat kertoa vangille lähistöllä olevista muista vangeista ja kannustaa tapaamisiin. Nähtiin, että vangit ilahtuivat, kun saivat olla tekemisissä maanmiestensä kanssa ja puhua omaa kieltään.

Vankien määräysten vastainen kyläily ja kylän raitilla liikkuminen tarvitsi toteutuakseen paikallisyhteisön hyväksynnän, jolloin hiljainen vastarinta laajeni maataloilta koko kyläyhteisöön. Näin tehdessään

¹⁹ Vankileirin arkisto.

hiljainen vastarinta samalla voimistui ja määräysten voima vastaavasti heikkeni. Scottin²⁰ mukaan vastarinnan ei tarvitse olla kollektiivista, mutta arkipäivän vastarintaan liittyy yhteistyötä. Vankien vapaa liikkuminen ei olisi onnistunut ilman laajempaa hyväksyntää, jolloin voidaan puhua kollektiivisesta hiljaisesta vastarinnasta.

Annetut ohjeet kanssakäymisen rajoittamisesta eivät siis päteneet. Asetusten ja määräysten takana oleva ajatus siitä, että maatilalle tullut, usein nälkiintynyt nuori mies voisi olla vaarallinen ja uhata kansakuntaa, tuntui liioitellulta ja vieraalta. Scott²¹ toteaaakin, että alemmat luokat voivat kokea valtion tason ja lait vieraina. Hiljainen vastarinta maatioilla ei pyrkinyt lakien tai määräysten muutokseen, vaan sen kautta pyristeltiin irti tarpeettomiksi tai vieraiksi koetuista säännöistä. Käytännöllisten syiden lisäksi määräysten noudattamisesta luovuttiin myös inhimillisistä syistä. Sotavankeihin haluttiin tutustua eikä heitä eristetty sosiaalisesti. Tutustuminen vankiin aiheutti sen, että jos ohjeisiin pyrittiin alussa edes hieman mukautumaan, niistä luovuttiin pian turhina.

Pohjanmaan maatioilla sota saattoi tuntua kaukaiselta asialta. Työikäiset miehet olivat toki rintamalla, mutta monessa kodissa arki jatkui pitkälti samoissa uomissa kuin ennenkin. Poikkeustilanne konkretisoitui sotavangin saavuttua taloon ja talonväen saadessa ohjeet vartioinnista ja sellaisesta vangin kohtelusta, joka ei kuulunut millään tavoin maaseudun kulttuuriin. Maalaistalon tavat joutuivat vastakkain armeijan sääntöjen, hierarkian ja toimintatapojen kanssa, eivätkä puolustusvoimien määräykset sopineet uuteen soveltamisympäristöön. Haastatellut muistelivat naureskellen puolustusvoimien tiukkoja ohjeita ja kokivat niiden pilkuntarkan noudattamisen tuntuneen hölmöltä. Sarkasmi ja naureskelu kohdistuivat myös puolustusvoimien auktoriteetteihin ja hierarkioihin. Nauru ja huumori ovat tärkeä osa hiljaista vastarintaa, ja huumorin kautta vastarintaa voidaan ilmaista peitetyksi²². Rehvakkaastikin ohjeiden ja säännösten yläpuolelle asettumalla vähennetään niiden arvoa ja saadaan tilaa ja oikeutusta sääntöjen rikkomiselle. Naureskelulla myös rakennetaan vastarinnalle myönteistä

²⁰ Scott 1989, 36–37.

²¹ Scott 1989, 57.

²² Scott 1989, 36 määrittää arkipäivän vastarinnan keinojen mitätöivän tai vähentävän valtaa pitävän vaatimuksia.

ilmapiiriä, haetaan hiljaiselle vastarinnalle varovasti laajempaa yleisöä, ja se on vaaraton tapa testata, onko keskustelukumppani tai laajempi yleisö asiasta samaa mieltä. Haastattelujen aikana osa muistelijoista testasi huumorin turvin myös tutkijan kantaa sääntöjen rikkomiseen.

Tarkastuskäynneillä hiljainen vastarinta kiteytyy

Määräysten vastaisen menettelyn takia maatiloilla jännitettiin sotilasviranomaisien tai kunnan virkamiesten tekemiä tarkastuskäyntejä. Tarkastusten asetelma on kiinnostava vastarinnan kohteen kannalta. Toisella puolella on tarkastaja ja hänen edustamansa instituutio, ja toisella maatilan väki, johon sotavanki kuuluu. Työnsä kautta tarkastajat näkivät vangin vain sotavangin roolissa ja vihollismaan kansalaisena, joka pyrkii toimimaan Suomen vahingoksi, mutta maatilan välle vanki oli tilan työntekijä ja osalle ystävä. Tarkastuskäynneissä nämä roolit joutuivat ristiriitaan.

Einon perheessä tarkastavan majurin käynti hermostutti talon väkeä. Tarkastaja oli heti tullessaan todennut, että jos vankia kohdellaan niin kuin talon omaa väkeä, vanki täytyy palauttaa leirille. Pirtin nurkkaan oli tehty ohjeiden mukainen vankikoppi, jonka oveen oli hankittu munalukko. Koppi tehtiin kuitenkin tarkastajien käyntiä varten, eivätkä vangit komerossa yöpyneet:

Kyllä oltiin totisena. Se oli aika tarkka kaveri ja jotenkin semmonen... ei sen kanssa uskallettu leikkiä puhua. Sitä piti teeskennellä sitte että sitä noudatetaan, joo. Mutta se kävi tuntuun turhauttavalta isäntäväestäkin, semmosia luotettavia työntekijöitä pitää lukkojen takia. (Eino)

Tarkastuksen lopuksi majuri oli kysynyt sotavangilta, onko tällä valittamista:

Niin Ivan pokkana sanoo että, kun nyt on kesä ja näin kuumaa – – tuo isäntä aina toimittaa hänet tuonne pirttiin sinne koppiin ja pannee oven lukkoon ja hänkin haluais olla tuolla luhtiaitasa yötä. Niin se majuri sano että eikö Ivan ymmärrä että kun Ivan on sotavanki niin sen täytyy alistua näihin sääntöihin. Niin Ivan sano että kyllä Ivan sen ymmärtää mutta kun majuri kysyi. Ja sitte se majuri rupes kehuamaan isää että

tässä talossahan on tunnollinen isäntä että tämä on esimerkillistä että näinhän sitä pittää menetelläkin ettei vanki pääse määräämään, vaan isäntä sanoo. Ja kun sitte majuri lähti auttoltaan pois, niin kyllä sitä porukkaa nauratti kaikkia. (Eino)

Kertomuksissa on piirteitä Scottin²³ voimattomien ryhmien toiminnan arsenaalista, jota käytetään silloin, kun avoimeen vastarintaan asettuminen on mahdotonta eikä huomiota haluta kiinnittää omaan toimintaan. Sääntöjen kanssa kiumurrettiin, koska niitä vastaan ei uskallettu asettua avoimesti. Tarkastajien tullessa käymään perheet hiljaisen vastarinnan keinoina teeskentelivät noudattavansa annettuja ohjeita ja tekevänsä yhteistyötä viranomaisten kanssa. Näin mahdollisten rangaistusten tai vangin leirille palauttamisen riskit saatiin minimoitua.

Arjen vastarinnan keinot ovat turvallisia, koska peiteltyinä ne eivät johda rangaistuksiin, niiden käyttö ei vaadi organisointia ja niiden kautta voidaan saavuttaa omalta kannalta tärkeitä päämääriä²⁴. Sotavankien isäntäperheissä päämääränä oli jatkaa arjen toimia entiseen tapaan määräyksiin tarttumatta. Hiljainen vastarinta ja siihen liittyvä sääntöjen noudattamatta jättäminen vaatii myös taktista viisautta, rajojen vaihkaista tunnustelua esimerkiksi huumorin turvin sekä peiteltyä säännöistä neuvottelua valtaa pitävien kanssa. Valtaa pitävät osallistuvat neuvotteluihin ja käyvät määräyksistä rajanvetoa, vaikka tämä voi jäädä kokonaan implisiittiseksi. Ilmari kertoi tilanteesta, jossa tarkastaja oli sattunut paikalle ruokailun aikaan ja nähnyt kaikkien syövän yhdessä. Hän oli vaatinut vankeja eri pöytään ja heille eri ruokaa. Talon vanha isäntä oli vedonnut talon tapoihin ja maalaisjärkeen:

Kuuleppas nyt, herra Louhimaa, nämä miehet on täällä jotka tekee ne työt, kun meitä ei ole täällä kuin vanhuksia ja lapsia, nää tekee ne maataloustyöt, heil on nyt puintityö käynnissä, ja ne syöpi samaa ruokaa samassa meidän pöydässä, pistä palttou naulaan ja tuu syömään samaan pöytään. (Ilmari)

Tarkastaja oli taipunut ja tullut syömään muiden kanssa.

Eino oli 14-vuotias noutaessaan kirkonkylältä heille annetut kaksi vankia. Vankikuljetuksesta vastannut majuri oli käynyt läpi listaa van-

²³ Scott 1989, 34–35.

²⁴ Scott 1989, 34–35, 49

kien sijoituspaikoista ja katsonut Einoa pitkään. ”*Sano että kovin on nuori ja pieni tämä isäntä, mitenköhän tässä nyt käypi*”. Miehet muista taloista olivat kuitenkin vakuuttaneet, että Eino pärjää vankien kanssa siinä missä hekin, ja ”*sitte majuri anto ne vangit ja minä ohjasin kärryihin ne ja lähdettiin kotimatkalle*”.

Joskus sotilasviranomaiset ja tarkastajat ymmärsivät ainakin jossain määrin, että tiukkojen määräysten pilkuntarkka noudattaminen oli siviilioloissa mahdotonta ja liikaa vaadittu. He joutuivat olosuhteiden pakosta itsekin joustamaan sääntöjen noudattamisesta²⁵. Valtaa pitävien oma epärointi sääntöjen suhteen vahvistaa väistämättä hiljaista vastarintaa ja säännöistä piittaamattomuuden käytäntöjä.

Tarkastajien oli vastattava avoimen vastarinnan tekoihin, mutta hiljainen vastarinta oli helpompi jättää huomiotta, sillä se tapahtuu useimmiten yksityisellä, ei (poliittisella) julkisella areenalla²⁶. Tarkastettavan perheen sotavangin kanssa viettämä yhteinen aika ei uhannut sotavankeihin liittyvää julkista keskustelua, vaan puolustusvoimat ja valtio dominoivat sitä edelleen. Hiljainen vastarinta, jos sitä edes huomattiin, ei julkisen ulkopuolisena uhannut myöskään vankeinpäiden normeja. Arkinen vastarinta ei tarkastuksissa ollut tarpeeksi näkyvää, eikä se ulottunut eikä kohdistunut puolustusvoimiin instituutiona. Se pysytteli mautilojen ja kylien arjen raameissa, joissa ainoastaan haluttiin jatkaa elämää entiseen tapaan. Tarkastajien halu joustaa riippui myös siitä, mitä sääntöä oli rikottu. Jotkut rikkeet olivat vakavampia kuin toiset: vangin uimassa käyntiä katsottiin helpommin läpi sormien, mutta esimerkiksi radion kuuntelu oli jo huolestuttavampi rike²⁷.

Toisin tekemisen seurauksia

Mautiloilla vangit paitsi työskentelivät myös viettivät vapaa-aikaa yhdessä talonväen kanssa. Sunnuntaina saatettiin käydä yhdessä kalassa, kuunnella radiota tai käydä naapurissa kylässä. Vankeja opetettiin aja-

²⁵ Hollander & Einwohner 2004, 549 muistuttavat, etteivät valtasuhteen osapuolet suinkaan ole yhtenäisiä, vaan molemmista puolista löytyy variaatiota ja erilaisia kiteytymiä hierarkioiden sisällä.

²⁶ Julkisen ja yksityisen alueista Habermas 2004.

²⁷ Vankileirin arkisto.

maan pyörillä, ja hauskat muistot siitä naurattivat kertojia edelleen. Vähitellen sotavangin katsottiin kuuluvan omaan joukkoon. Väinö totesi, että vankia pidettiin lopulta melkein kuin omana poikana, ja Juhani kertoi ystävydestä vangin kanssa:

Ivana oli kaheksantoista ja hällä oli kotona samanikänen veli ku minä. Meistähän tuli niin ystävät heti, se piti ku omana veljenään mua koko ajan.

Sotavangit saattoivat osallistua maaseudun kyläilykulttuuriin joko isäntäperheensä mukana tai yksin. Kyläläiset olivat kiinnostuneita taloissa olevista sotavangeista ja tulivat heitä tapaamaan. Olli muisteli, että perheessä työskennellyt Nikolai ehti tutustua myös kyläläisiin: ”*tänäänkin päivänä ne muistelee, että se oli se vanki se Nikolai, että sillä lailla jäi kyllä myönteinen kuva kyläläisillekki*”. Jos vankeja oli isompi, perheistä erillään majoittuva joukko, kyläläiset saattoivat vieraila heidän luonaan esimerkiksi illanvietoissa. Armas muisteli 50 vangin ryhmää, joka teki Ounasjokivarressa maa- ja metsätöitä. Vapaa-aikanaan he marjastivat, kylästelivät ja liikkuivat mielensä mukaan. Ryhmä asui kylässä autiossa talossa lopulta keskenään, koska kahdesta kylän ulkopuolisesta vartijasta luovuttiin turhina: ”*Ei ne [vartijat] kö häittäne vain on täällä, komentelevat nukkumhan ennenkö niitä väsyttää. Nehän illalla halus vielä vähän tanssia ja laulaa*”. Kyläläisiä kiinnostivat sotavankien vieraat tavat ja taidot erityisesti hevosten käsittelyssä. Ounasjokivarressa nähtiinkin ennennäkemättömiä kasakoiden hevosenäytöksiä, joita joukolla kokoonnuttiin seuraamaan.

Joissakin haastatteluissa ystävyden myöntäminen oli kuitenkin vaikeaa eikä hyviä välejä haluttu haastattelijalle heti myöntää. Tämä voi johtua siitä, että määräysten varjot ulottuivat vielä haastattelu-tilanteeseen. Tiedettiin hyvin, että kanssakäyminen, saatikka ystävyystyminen, ei ollut sallittua. Johannes kertoi tehneensä jatkosodan aikana metsätöitä Venäjän Kemistä kotoisin olleen vangin, Heikin kanssa. Heikki oli opettanut Johannekselle venäjää. Haastattelun nauhoituksen aikana Johannes kielsi, että heistä olisi tullut ystäviä, mutta nauhurin sulkeuduttua hän mainitsi vangin kertoneen kotioloistaan ja näyttäneen kuvia kahdesta lapsestaan, tuolloin 2- ja 4-vuotiaista tyttäristä. Ystävydestä kertonee myös se, että Johanneksen ensimmäisen pojan etunimeksi laitettiin myöhemmin Heikki. Myös Armaksen oli vaikea

myöntää ystävyyttä sotavangin kanssa. Kun haastattelija kysyi, jäikö vankijoukosta kukaan erityisesti mieleen, Armas oli pitkään hiljaa ja totesi epäröiden: ”*No. Mitähän mie siihen sanosin*”. Armaksen vaimo puuttui tällöin puheeseen, patisti miestänsä ja toisti haastattelijan kysymyksen. Lopulta Armas sanoi: ”*No olihan se Nikolai se yks*”.

Ounasjokivarressa sotavankien majapaikkana olleen talon ympärillä oli ohjeiden mukainen piikkilanka-aita, jonka portin kyläläiset huolehtivat yöksi lukkoon. Avain annettiin kuitenkin vangeille ja heitä vain kehoitettiin tulemaan aamuksi kotiin. Liisa ja Armas totesivat: ”*Sil-lähän niitä lapsiaki syntyi. Se on sitä ihmisyyttä*”.

Vartiointisääntöjen rikkominen mahdollisti vankien ja suomalaisnaisten seurustelusuhteet²⁸. Marjatta kertoi kotonaan evakkona asuneesta nuoresta Kertusta, joka oli ihastunut perheessä työskennelleeseen sotavankiin, Pekkaan. Kerttu ja Pekka halusivat lähteä myöhäiselle kuutamohiihdolle, ja 8-vuotias Marjatta oli passitettu nuorenparin seuraan esiliinaksi. Martta puolestaan muisteli kihertäen pientä teerenpeliään sotavangin kanssa ja tämän huonolla suomen kielellä kirjoittamaa lappusta:

se osas vähä suomee se, oliko se Nikolai – – ja tietysti ku oli tota nuori mies ja minäkin olin nuori olevinnaan – – jottain varmaan se vanki aatteli että jottain ois mukava tuon tytön kanssa jutella. Sitten se pyys kynää ja paperia yhen kerran – – niin se piirsi siihen ja sitte tuli mulle näyttämään, ja siihe oli kirjoitettu että Marta saunase että Martta saunassa, se oli Marta saunase, ja se näytti sitä ja nauro oikkee makkeesti ei siinä mittää ollu sen kummempaa.

Suhtautuminen vankien ja suomalaisnaisten seurustelusuhteisiin oli vaihtelevaa. Osa, kuten Eino, piti nuorten sotavankien ja paikallisten naisten suhteita luonnollisina: ”*eihän se niitä rajoja kato kun rakastuu*”. Einon kotitilalla työskennellyt Nikolai oli aikaisemmin ollut toisella maatilalla. Nikolain ja soteleskeksi jääneen nuoren emännän välille oli syntynyt seurustelusuhde. Vilho puolestaan kertoi talosta, jossa oli kaksi vankia: ”*Ja siinä oli aikaikäset, täysikäset tyttäret, niin nehän tekevät lapset niile sitte*”. Myös Ilmari kertoi mutkattomasta suhtautumisesta: perheen sotavanki oli heinäniityllä tutustunut evakossa olleeseen inke-

²⁸ Esim. Danielsbacka 2013, 147–148.

riläisnaiseen. Teppa-vanki ja tilan työmies Olli olivat sunnuntaiaamuna tulleet yhtä aikaa kotiin. Teppa oli pyytänyt Ollia salaamaan asian isännältä, joka oli samassa hetkessä pukannut kamarin ikkunan auki ja huutanut: ”*tulkaapas sulhasmiehet kahville mulla on täällä valmis kahvi*”.

Samoin kuin vankien kanssa syntyneistä ystävyysuhteista osan kertojista oli vaikea puhua suomalaisnaisten ja sotavankien seurustelusuhteista. Taustalla lienee jälleen määräysten selkeä rikkominen, mutta asiaan tuntui liittyvän paljon häpeää ja puhumattomuutta. Neuvostotilaiden jälkeläisiä²⁹ on arvioitu Suomessa syntyneen joitakin satoja³⁰.

Syyskuussa 1944 tehdyn välirauhansopimuksen mukaan Suomen tuli luovuttaa kaikki maassa olevat Neuvostoliiton kansalaiset. Kun selvisi, että sotavangit on palautettava välittömästi, monissa perheissä alettiin pohtia vankien tulevaa kohtaloa. Yleinen käsitys oli, että vankien katsottiin kotimaassaan olevan maanpettureita ja heitä voisi odottaa jopa kuolemantuomio. Haastatellut kertoivat hyvin samankaltaisia tarinoita itkuntäyteisistä eron hetkistä. Lähdön haikeus liittyi paitsi epätietoisuuteen vangin tulevasta kohtalosta myös syntyneisiin ystävyysuhteisiin ja siihen, että eron arveltiin olevan lopullinen.

Ko sota loppu, ne pakola panthin pois täältä, ei meinahet lähettiä milhän, ja Venäjä vaati ja vaati, mutta me emmä uskalla jättää teitä tänne. Mejät on käsketty lähettää tejät Rovaniemele ja sieltä junhan ja – Pietarhin. Kyllä me jälähkin kuullimma, että niitä oli karannukki siitä, ja sitte pötkiny Ruotshin (Armas).

Armas kertoi palautuksen kynnyksellä perheensä antaneen neuvoja pakkoa suunnitteleville vangeille, mutta perhe ei uskaltanut rangaistusten pelossa toimia enempää paon auttamiseksi. Tasapainoilun tilanteessa yhdistyivät Hirschmanin³¹ *voice* ja *exit*. Hirschman toteaa ihmisten ilmaisevan avoimesti tyytymättömyyttään ”voice” tai vetäytyvän tilanteesta ”exit”. Perheen isä otti kantaa vankien palautuksiin ja neuvoi vankeja karkaamaan, mutta taktisella viisaudella³² suojasi itsensä ja perheensä kehottamalla vankeja karkaamaan vasta Rovaniemeltä Kemiin

²⁹ Vihreälehto 2016; Wilms-Narvola 2011.

³⁰ Danielsbacka 2013, 148; Westerlund 2011.

³¹ Hirschman 1970, ks. myös Kaisa Kärjen artikkeli tässä kirjassa.

³² Scott 1989, 35.

menevästä junasta, jolloin karkaamisia ei voitaisi enää yhdistää heihin. *Että me ollaan vaan sitte vappaat teistä. Ja niitähän karkas pois ja Ruotsista tuli kirjeitäki.* (Armas)

Juhani puolestaan kertoi tarinan paikkakunnan miehistä, jotka auttoivat inkeriläisen sotavangin Haaparannan kautta Ruotsiin. Vanki oli kirjoittanut isännille myöhemmin, kertonut hyvistä oloistaan ja menneensä naimisiin. Monet haastatellut puhuivat vankien auttamisesta pakoon Ruotsiin, joko sen suunnittelusta, toteuttamisesta tai tästä kuullusta. Paikkoja tai nimiä ei kuitenkaan mainittu, ja puhe oli kuulopuheen ja peittelyn värjäämää. Rangaistusten kovuus vaikutti aiheen arkuuteen vielä nytkin. Vangin auttaminen Ruotsiin oli raju vastarinnan teko, koska kiinnijäämisen seuraukset olisivat olleet kohtalokkaat sekä vangille että auttajalle. Karkaamisessa auttavia suomalaissiviilejä odotti maanpetossyyte, kuolemanrangaistus tai pitkä vankilatuomio.

Kun virallinen sotavankien palautus päättyi marraskuussa 1944, oli Neuvostoliittoon kuljetettu noin 44 000 vankia³³. Lopullisesti luovutuksen takaisin kotimaahan vältti ja Toivo Hamidin tavoin Suomeen jäi ehkä parisen sataa henkilöä³⁴. Lisäksi arviolta 800 Suomen armeijan riveissä taistellutta heimosotavankia pakeni suomalaisten avustamina Ruotsiin³⁵. Sodan aikana kotialueen vankileireiltä ja niiden alaisilta työmailta oli karannut hieman yli 1 100 vankia. Heistä reilut 900 saatiin kiinni elävänä tai ammuttiin, ja loput olivat sodan päättyessä karkuteillä, osa heistäkin oli paennut Ruotsiin³⁶.

Vankien kohtalosta on harvoin saatu tietoa jälkepäin. Jotkut sotavangin kanssa ystäväystyneet alkoivat kysellä vankien perään sodan jälkeen Neuvostoliiton hajottua. Tätä ennemminkin oli saatu ja kirjoitettu kirjeitä. Tietoja etsittiin muun muassa sota-arkistosta ja ystävyysseuroilta. Olli kertoi yrittäneensä saada yhteyttä perheessä olleeseen Nikolaihin sota-arkiston kautta: ”*Sieltähän tuli tietoja, osote että on Valko-Venäjäällä ja tuli aika tarkkaki osote vielä sieltä*”.

Olli kirjoitti osoitteeseen kirjeen ystävyysseuran avustuksella ja kutsui Nikolain Suomeen perheen kustannuksella.

³³ Westerlund 2009, 143.

³⁴ Pekkarinen & Pohjonen 2005, 168 päätyvät siihen, että peitetarinan turvin maahan jäi 50–100 sotavankia. Viralliset arviot Suomeen pysyvästi jääneistä sotavangeista liikkuvat 200:n ja 290:n välillä.

³⁵ Mertanen 2004, 279.

³⁶ Mikkola 1976, 121–124.

No sieltä tuli kirje, mutta se kirjeen lähettäjä ei ollu Nikolai, se oli varmaan kyläpäällikkö tai joku. Ja se vastasi siihen, että se Nikolai ellää. Ja ne teki meille sitten toivomuksen, me tultais sinne voitonjuhlaan, onko se toukokuun 7. päivä. Ja siitä ei puhuttu mitään siitä että hän tulis Suomeen. Se oli varmaan sillä tavalla, ettei sieltä ei yksinkertaisesti päässyt.

Olli ja hänen sisarensa epäilivät kyläpäällikön tarkoituksiperiä poliittisiksi ja päättivät olla lähtemättä voitonjuhlaan. Hieman myöhemmin he yrittivät uudelleen saada yhteyttä Nikolaihin, mutta tämä oli ehtinyt kuolla. ”Mutta se, että se ei oo koskaan meidän lasten mielestä jäänyt pois. Se on aina, aina ollut, ja aina ollut se myönteinen henki”.

Vanhan sotavangin vierailu saatiin toteutettua Pattijoella 1990-luvulla kahteenkin eri otteeseen³⁷. Feodor-vanki oli lähettänyt ensimmäisen kirjeen Kaukasukselta vuonna 1960, jonka jälkeen oli käyty harvakseltaan kirjeenvaihtoa. 1980-luvun lopussa Feodorille lähetettiin kutsu saapua Suomeen. Vuonna 1991 hän tuli käymään ensin tyttärensä kanssa, muutaman vuoden päästä toisen kerran yksin.

Sotavankien lähtemättömät jäljet

Jatkosodan aikainen tilanne maataloilla tekee siitä kiinnostavan hiljaisen vastarinnan näkökulmasta. Sotavangin mukana maatilan arkeen tulleet valtion asetukset ja puolustusvoimien säännöt tekivät maaseudun tavallisista toimista yhtäkkiä vääränlaisia ja kiellettyjä. Pelkkä keskustelu vangin kanssa kääntyi yllättäen vastarinnaksi ja toisin tekemiseksi, samoin kuin inhimillisuus ja tasavertainen kohtelu. Suomalaisviilien ja neuvostovankien kanssakäymisessä voidaan nähdä erilaisia hiljaisia vastarinnan muotoja, jotkut näkyviä, jotkut huomaamattomampia. Ne heijastavat vankeinpidoon sääntöjen moninaisuutta: oli monenlaisia sääntöjä ja sen mukaisesti monenlaista vastarintaa. Hiljainen vastarinta saattoi ilmetä hyvin piilevänä, kuten Hollander ja Einwohner³⁸ esittävät, esimerkiksi sarkasmina, naurahduksena tai lähimmäisen kunnioittavana ja inhimillisenä kohteluna. Puolustusvoimien ja lainsäädännön määräykset muodostavat institutionaalisen ra-

³⁷ Härkönen 2013; haastatteluaineisto.

³⁸ Hollander & Einwohner 2004.

kenteen, jonka tarkoituksena on ollut määrittää ja ohjata ihmisten toimintaa. Haastatteluaineistomme luo väylän toisenlaiseen toimintaan, ihmisten kokemuksiin puolustusvoimien rakenteiden toimivuudesta maaseutukontekstissa, jossa esimerkiksi yhteisön sosiaaliset rakenteet perustuvat erilaiselle pohjalle. Se, minkä näemme hiljaisena vastarintana, on muodostunut paikallisesti, perhekohtaisesti ja jopa yksilökohtaisesti³⁹ – jossakin pidemmälle menevänä ja vastarinnaksi tunnistetumpana kuin toisaalla.

Kaisa Kärki⁴⁰ kirjoittaa tarkoituksellisesta tekemättä jättämisestä, joka on myös jatkosodan aikaisilla maatiloilla ollut ilmeinen vastarinnan keino. Vankien pitoon annettuja sääntöjä jätettiin tarkoituksella noudattamatta: esimerkiksi *v* jätettiin maalaamatta ja vartiointi tekemättä. Lisäksi aineistossamme tulee esille tarkoituksellista toisin tekemistä, kuten vangin kanssa keskustelu ja ajanvietto hänen kanssaan. Tähän liittyy Kärjen⁴¹ mainitsema preferenssi, johon kytkeytyy teon tarkoituksellisuus. Kun maatilan väki on viettänyt aikaa sotavangin kanssa tai antanut hänen lähteä tansseihin, vangin koppiin lukitsematta jättäminen tai vartiointin laiminlyönti on ollut tarkoituksellista. Etusijalle on tällöin asetettu maaseudun perinteiset toimintatavat.

Mitä tarkoituksellisella sääntöjen noudattamatta jättämisellä tai toisin tekemisellä tavoiteltiin? Seurauksena saattoi kuitenkin olla mitavia rangaistuksia, jopa kuolemanrangaistus. Vankikoppien rakentamatta jättämisessä ei ollut kyse vastarinnasta puolustusvoimia kohtaan instituutiona, vaan tällä tavoin pikemminkin vastustettiin instituution laatimien sääntöjen byrokratiaa, vierautta ja hölmöyttä. Hiljaista vastarintaa sanelivat maatilojen arvot ja tavat, jotka olivat räikeässä ristiriidassa sääntöjen noudattamisesta aiheutuvien vieraiksi ja epäinhimilliseksi koettujen toimien kanssa. Motiivina oli myös ihmisten kohtelu ja kohtelun konteksti: ”*ei meidän koti mikään vankila ole*”. Myös ystävystyminen sotavangin kanssa vaikutti sääntöjen noudattamatta jättämiseen.

Arkipäivän vastarinnan on oltava ainakin jossakin määrin näkyvää ja tarkoitettua, jotta se voidaan tunnistaa vastarinnaksi. Hollander ja

³⁹ Vastarinnan eri asteista ks. Hollander & Einwohner 2004, 536.

⁴⁰ Kärki tässä kirjassa.

⁴¹ Kärki tässä kirjassa.

Einwohner⁴² mainitsevat kaksi ryhmää, jotka voivat tunnistaa hiljaisen vastarinnan eleen. Ensimmäinen on vastarinnan varsinainen kohde ja toinen muut havainnoijat: sivustakatsojat, median edustajat tai tutkijat. Aineistomme perusteella näemme kolmantena vastarinnan tunnistajana hiljaisen vastarinnan ilmaisijan itsensä. Tällöin hiljainen vastarinta voidaan asettaa kolmelle toiminnan kehälle: mikro-, meso- ja makrotasolle. Mikrotaso viittaa tässä tapauksessa yksilöön itseensä ja hänen lähipiiriinsä, mesotaso naapurustoon ja kyläyhteisöön ja makrotaso valtioon, sen instituutioihin ja instituutioiden edustajiin.

Kun arkipäiväinen vastarinnan ele kumpuaa ilmaisijan itsesuhteesta, motiivina on itsekunnioituksen säilyttäminen ja tasapainoilu ristiriitaisessa tilanteessa. Vastustettavaan kohteeseen voi säilyttää hyvät suhteet esimerkiksi yhteistyötä teeskentelemällä, mutta toisin tekemisellä ei tarvitse osallistua hölmöyksiä pitämiinsä toimiin. Hiljainen vastarinta palvelee ilmaisijaansa siten, että hän voi sen kautta pitää kiinni itsemääräämisoikeudestaan. Maatiloilla muita havainnoijia olivat perheenjäsenet, naapurit tai kyläläiset. He olivat samaan yhteisöön kuuluvina turvallisempaa yleisöä, ja heille vastarintaa voitiin ilmaista selkeämmin ilman pelkoa seurauksista. Vastarinnan suoranaisena kohteena olivat puolustusvoimien määräykset. Hiljaisen vastarinnan tilanteet kiteytyivät erityisesti tarkastajien käynteihin, jolloin avoimen vastarinnan näyttäminen ei ollut mahdollista.

Vastarinta ei aina ole puhdasta. Vaikka valtaapitävän toimia vastustettaisiin, sen joitakin rakenteita voidaan samaan aikaan tukea.⁴³ Näin oli myös sotavankien tapauksessa. Vaikka hölmöjä sääntöjä ja sotavankien sosiaalista eristämistä vastustettiin, puolustusvoimia instituutiona tuettiin. Hiljaisen vastarinnan tavoitteena ei ollut puolustusvoimien toimintatapojen muuttaminen vaan se, ettei omia toimintatapoja tarvitsisi muuttaa puolustusvoimien kaltaisiksi. Tällä tavoin voidaan yhtyä Hollanderin ja Einwohnerin⁴⁴ näkemykseen siitä, että vastarinta ei ole aina vain poliittista, vaan se voi olla myös identiteetteihin perustuvaa. Tässä tapauksessa se perustui sekä henkilökohtaisiin että maaseutuyhteisön kollektiivisiin identiteetteihin. Vaarana puolustusvoimien

⁴² Hollander & Einwohner 2004, 541.

⁴³ Hollander & Einwohner 2004, 549.

⁴⁴ Hollander & Einwohner 2004, 537.

määräysten vastustamisessa oli kuitenkin se, että vastarinta saatettiin tulkita puolustusvoimien vastustamiseksi ja sodanaikaisen maanpuolustustahdon heikkoudeksi, jopa maanpetturuudeksi. Tämän takia avoin vastarinta ei ollut mahdollista.

Haastatteluissa ilmeni vaikenemista erilaisista asioista ja hiljaisuus näyttäytyi moniulotteisena vastarinnan muotona. Aineistomme ei anna kokonaista kuvaa neuvostosotavankien kohtelusta, koska meihin yhteyttä ottaneilla kertojilla oli hyviä muistoja sotavangeista. Moni haastateltu tiesi kuitenkin tapauksia sotavankien epäinhimillisestä kohtelusta, kuten raa'asta väkivallasta tai vankien ihmisarvoa alentavista tilanteista. Vankien huono kohtelu herätti haastatteluissa sääliä ja inhoa, ja julmuuksien muistelu hiljensi kertojia. Puolustusvoimien säännöissä määrättiin vankien asiallisesta kohtelusta⁴⁵, eikä omavaltainen rankaiseminen ollut sallittua. Kaltoinkohtelu on siis ollut määräysten rikkomista. Hiljaisuus saattoi kertoa muistojen kipeydestä, mutta myös haluttomuudesta puuttua sääntöjen rikkomiseen hankaluuksien tai rangaistusten pelossa. Tietämättömyyden teeskentely⁴⁶ on arkipäivän vastarinnan keino. Se ulottui haastattelutilanteeseen myös silloin, kun puhuttiin vankien ja suomalaisnaisten suhteista, ystäväystymisestä vangin kanssa sekä muiden määräysten rikkomisesta erityisesti tapauksissa, joiden seuraukset olivat vakavia – kuten karkaamisen avustamisessa. Hiljaisen vastarinnan keino toimi myös suhteessa tutkijaan, johon ei aroista asioista puhuttaessa uskallettu täysin luottaa.

Toivo Hamidin tarinassa kiteytyy tavallisten suomalaisten sodanaikainen hiljainen vastarinta. Hamidin Suomeen jääminen kertoo kaikkien vanginpitoa koskevien keskeisten viranomaismääräysten rikkomisesta. Tekemättä jättämisillä ja toisin tekemisillä on ollut suuria vaikutuksia pitkälle sodan jälkeen, tähän päivään saakka. Haastatteluissa oli ajoittain vaikea muistaa, että puheenaiheena olivat pakkotyötä tehneet vihollisotilaat. Maatilalle tullessaan vihollinen sai kasvat ja inhimillistyi tutustumisen kautta yksilöksi. Sotavangeista puhuttiin kuin talon rengeistä, ystävästä tai perheenjäsenistä, ja haastatteluissa yhä mietittiin, mikä tutuksi tulleen vangin kohtalo lopulta oli.

⁴⁵ Vankileirin arkisto. Sääntö inhimillisestä kohtelusta perustui Geneven sopimukseen.

⁴⁶ Scott 1989.

Lähteet

- Danielsbacka, Mirkka (2013) *Sotavankikohtalot. Neuvostosotavangit Suomessa 1941–1944*. Helsinki: Tammi.
- Habermas, Jürgen (2004) *Julkisuuden rakennemuutos: Tutkimus yhdestä kansalaisyhteiskunnan kategoriasta*. Tampere: Vastapaino.
- Hirschman, Albert O. (1970) *Exit, Voice and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations and States*. Cambridge & Lontoo: Harvard University Press.
- Hokkanen, Petri (2004) Sotavankien käyttö maataloustyövoimana. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela (toim.) *Vihollisen armoilla. Neuvostosotavankien kohtaloita Suomessa 1941–1948*. Jyväskylä: Minerva, 67–86.
- Hollander, Jocelyn & Einwohner, Rachel (2004) Conceptualizing Resistance. *Sociological Forum* 19:4, 533–554.
- Härkönen, Eero (2013) *Härkösen ryssät*. Pattijoen kotiseutuyhdistys. URL <http://pattijoenkotiseutuyhdistys.fi/sivu.php?p=39>. (Viitattu 19.2.2018.)
- Luostarinen, Heikki (1986) *Perivihollinen. Suomen oikeistolehdistön Neuvostoliittoa koskeva viholliskuva sodassa 1941–44*. Tampere: Vastapaino.
- Mertanen, Tomi (2004) Neuvostokansalaisia Suomesta Ruotsiin. Teoksessa Heikki Roiko-Jokela (toim.) *Vihollisen armoilla. Neuvostosotavankien kohtaloita Suomessa 1941–1948*. Jyväskylä: Minerva, 257–280.
- Mikkola, Timo (1976) *Sotavankikysymys Suomessa vuosina 1941–1944*. Julkaisematon pro gradu -tutkielma. Helsinki: Helsingin yliopiston valtiotieteellinen tiedekunta.
- Pekkarinen, Jussi & Pohjonen, Juha (2005) *Ei armoa Suomen selkänahasta. Ihmisluovutukset Neuvostoliittoon 1944–1981*. Helsinki: Otava.
- Rintakumpu, Juhani (2013) Väinö Töllin isä auttoi Hamidoa. *Kalajokilaakso* 30.8.2013. Keski-Pohjanmaan Kirjapaino Oyj.
- Scott, James C. (1989) Everyday forms of resistance. *Copenhagen Papers* 4, 33–62.
- Suolahti, Ida (2015) *Yhteinen vihollinen, yhteinen etu. Sotavankien luovutukset ja vaihdot Suomen ja Saksan välillä jatkosodan aikana*. Helsingin yliopisto, Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta 40.
- Suomen sota 1941–1944 osa 6* (1956) Sotahistoriallisen tutkimuslaitoksen sotahistoriallisen toimiston julkaisuja. Helsinki: Kivi.
- Vihreälehto, Ira (2016) *Tuntematon sotavanki. Venäläistä isoisääni etsimässä*. Jyväskylä: Atena.
- Westerlund, Lars (2009) *Sotavankien ja siviili-internoitujen sodanaikainen kuolleisuus Suomessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Westerlund, Lars (2011) Neuvostosotavankien suomalaiset naisystävät ja heidän lapsensa 1942–1945. Teoksessa Lars Westerlund (toim.) *Saksalaisten ja neuvostosotilaiden lapset Suomessa, Norjassa, Tanskassa, Itä-vallassa, Puolassa ja Itä-Karjalassa*. Helsinki: Museovirasto, 9–104.
- Wilms-Narvola, Noora (2011) Vieraat miehet taloissa – naisten ja sotavankien suhteet jatkosodan aikana. *Sotahistoriallinen aikakauskirja* 2001:31, 79–86.